

De bezielde kosmos van de Stoa

De stoïcijnen zijn bekend om hun ethische aansporingen, maar het is vooral van hun fysica dat we veel kunnen leren bij het ontwikkelen van een moderne ecologische levenskunst. Wat waren hun opvattingen over de kosmos en kunnen we deze toepassen in onze huidige zoektocht naar een zorgzame houding ten aanzien van al-wat-leeft?

De Stoa, een filosofische school die rond 300vC in Athene gesticht werd door Zeno van Citium, is van oudsher befaamd om haar nadruk op de zorg voor het zelf. Wie filosofisch wil leven, stellen ze, moet in de eerste plaats streven naar een meesterschap over zichzelf. De stoïsche filosoof moet voortdurend trachten een gelijkmoedige geest te bewaren en zich onafhankelijk op te stellen ten aanzien van alle uiterlijke omstandigheden. Gezondheid of ziekte, succes of falen, leven of dood zijn voor hem ‘indifferente zaken’ die we moeten aanvaarden zoals ze op onze levensweg komen.

Typerend voor de Stoa is dat ze kennis van de kosmos en van de werking van de natuur onontbeerlijk achten om tot de juiste levenshouding te komen. Hoe moeten we die samenhang begrijpen? Volgens de Stoa is de kosmos één groot organisch geheel is, volkomen doordrongen van de Logos, de goddelijke rede. In de hiërarchie van plant, dier en mens is het slechts de mens die ook beschikt over de rede. En wel over diezelfde goddelijke rede die de hele kosmos doordeseemt. Mens en kosmos zijn dus ten diepste verwant. Over god wordt door de Stoa alleen gesproken als over de kosmos in haar geheel of als over de goddelijke rede die haar doordringt.

Deze goddelijke rede of Universele Natuur werkt als een doelgerichte, ordende kracht, die het universum ooit voortbracht en sindsdien zorgt voor de voortbrenging van alle dingen via lange oorzaak-gevolg ketens. Gezien het geheel van alle dingen redelijk is en logisch volgt uit al wat voorafgaat, bestaat de juiste levenshouding voor de Stoa uit een beamen of verwelkomen van wat is. ‘*Alles is mij welkom wat U welgevallig is, o Kosmos*’, schrijft de Romeinse stoïcijner Marcus Aurelius, ‘*Niets komt voor mij te vroeg of te laat, wat voor U op het juiste tijdstip komt*’.¹

De stoïcijn wordt uitgenodigd ‘volgens de natuur’ of ‘volgens de rede’ te leven. Dit betekent concreet dat hij de eigen rede zo op orde houdt dat hij steeds kan instemmen met wat de Universele Natuur voor hem voortbrengt. Anders geformuleerd, hij wordt aangemaand alleen te verlangen naar wat is. Dit wordt treffend verwoord door Epictetus, een andere Romeinse stoïcijn, in zijn vermaarde uitspraak: streef er niet naar dat alles gebeurt zoals je wenst dat het gebeurt, maar wens voor alles dat het gebeurt zoals het daadwerkelijk gebeurt, en je leven zal vredig zijn.²

Laten we ons nu verder verdiepen in de stoïsche kosmologie. We zagen al dat mens en kosmos doordrongen zijn van dezelfde goddelijke rede. Het mooie van de stoïsche kosmologie is dus alvast dat ze een radicaal antwoord biedt op de vervreemding van mens en kosmos die door eeuwen natuurwetenschap is ontstaan. De mens is volgens de stoïcijnen geen nietig wezen op een toevallig ontstane aarde in een uithoek van een onverschillig heelal. Nee, mens en kosmos zijn ten diepste verweven en delen dezelfde goddelijke, redelijke levenskracht.

Daarnaast valt ook het holisme op in het stoïsch wereldbeeld. Ze gaan uit van één grote kosmos waarin alles in een veelheid van verbindingen onderling samenhangt en op elkaar inwerkt. *‘Alles is met elkaar vervlochten. Dat is een heilige band en er is vrijwel niets dat niet met iets anders te maken heeft’*, zegt Marcus Aurelius hierover. *‘Alle dingen zijn immers in één orde bijeengebracht en vormen met elkaar een kosmos’*.³ Deze visie opent onze ogen voor het feit dat ons eigen handelen, hoe miniem het op wereldschaal misschien lijkt, nooit zonder gevolgen kan zijn voor het grote geheel. Alles is immers met alles verbonden en beïnvloedt elkaar.

Verder biedt de Stoa een antwoord op het strikt materialisme van de klassieke natuurwetenschap die heel lang uitging van een dode, passieve materie. Voor de Stoa bestaat de hele kosmos daarentegen uit bezielde materie. Alles bestaat uit een combinatie van materie en de goddelijke rede en de kosmos wordt beschouwd als één groot levend wezen. Seneca, een derde bekende Romeinse stoïcijn, spreekt daarbij over de kosmos als ‘dit allergrootste en schoonste lichaam’.⁴ Marcus Aurelius heeft het over ‘de volmaakte, levende kosmos, die goed, rechtvaardig en schoon is’.⁵ Het behoeft geen verdere uitleg dat een dergelijke visie als van nature oproept tot een houding van eerbied en zorg voor dit grote, bezielde geheel.

Bijzonder is ook hoe hun ontzag voor die grootse kosmos leidt tot de ontwikkeling van wat je een kosmisch bewustzijn zou kunnen noemen. Een belangrijke stoïsche oefening bestaat immers uit het met de geest verkennen van het indrukwekkende uitspannel dat ons omringt. *‘Kijk omhoog en volg de baan van de sterren alsof je met hen mee snelde langs de hemel, en denk er voortdurend aan hoe de elementen in elkaar overgaan’*, zo spoort Marcus Aurelius zichzelf aan.⁶ Seneca heeft het over de ziel die rondzwerft tussen de hemellichamen en lacht om aardse rijkdom of grenzen.⁷ Deze stoïsche ‘blik uit de hoogte’ heeft als belangrijkste doel om al het aardse te relativiseren en in het juiste perspectief te plaatsen. Maar hij kan ons ook openen voor de kostbaarheid van onze aarde in dat grote geheel.

Wellicht is dat laatste voor ons veel eenvoudiger, nu we met de ontwikkeling van de ruimtevaart, ook beelden krijgen van de aarde gezien vanuit de ruimte. En dan zijn niet alleen de eerste astronauten maar ook wij geneigd onmiddellijk geraakt te worden door het beeld van die blauw-witte aardparel die schittert tegen de zwarte achtergrond van een oneindige ruimte.

Maar wat is nu de stoïsche houding ten aanzien van de aarde en haar fauna en flora?

Opmerkelijk is dat de stoïcijnen ook de aarde als een groot, levend wezen beschouwen, doordrongen van diezelfde bezieling als de gehele kosmos. We kunnen de stoïsche visie op de aarde dus zonder meer beschouwen als een vroege voorloper van de Gaia-hypothese, zoals die in de jaren zestig van de vorige eeuw ontwikkeld werd door de geofysioloog James Lovelock. Hij ontdekte dat de aarde kan beschouwd worden als één groot zelfregulerend en geïntegreerd systeem: ze zorgt er zelf voor dat de aardse condities steeds gunstig blijven voor het herbergen van leven.

Hoewel de stoïcijnen zich als filosofen niet zo verdiepen in het vergaren van specifieke kennis over de planten- en dierenwereld, zijn ze zich wel bewust van de schoonheid van natuurlijke processen en maken ze regelmatig gebruik van organische beeldspraak. Zo zal Marcus Aurelius het in vrede afscheid nemen van het leven vergelijken met de manier waarop *‘een olijf die rijp geworden is, zou vallen, de aarde lovende, die hem heeft voortgebracht, en de boom dankende, die hem deed groeien.’*⁸ Of stelt hij dat de kosmos de dingen op een natuurlijke manier voortbrengt zoals een vijgenboom vijgen voortbrengt.

Ook over het bewust bewonen van de aarde is ons een uitspraak van Marcus Aurelius overgeleverd. Hij schrijft: *‘Ik volg het pad van de natuur, totdat ik neerzink en zal rusten en mijn laatste adem uitblaas in de lucht die ik iedere dag inadem, totdat ik neerzink op de aarde waaruit mijn vader het zaad verkreeg, mijn moeder het bloed en mijn voedster de melk; de*

*aarde waardoor ik al zoveel jaren iedere dag gevoed en gedrenkt wordt, die mijn voetstappen draagt en duldt dat ik haar zozeer misbruik.*⁹ Opmerkelijk voelt het, dat ook in de antieke tijd al een bewustzijn aanwezig is over het niet respectvol behandelen van de aarde.

In het geheel van de (aardse) natuur beschouwt de Stoa de mens als de hoogste levensvorm. Andere schepsels zijn er ter wille van de mens. Toch hoeft dit niet automatisch te leiden tot uitbuiting van de natuur. Het inzicht dat alle planten en dieren hun eigen rol vervullen in het grote geheel en meehelpen om de kosmos te laten functioneren en hem zelfs verfraaien, maakt immers ook deel uit van hun gedachtegoed.

Tot slot is het, in het kader van het ontwikkelen van een moderne ecologische levenskunst, nog van belang dieper in te gaan op de stoïsche notie van medemenselijkheid. De stoïcijnen gaan uit van een universeel broederschap van mensen onder elkaar, omdat we allemaal diezelfde goddelijke rede delen. Daaruit volgt voor hen ook een natuurlijke bekommerdheid van de mens om zijn medemens. ‘We zijn op de wereld ter wille van elkaar’ omschrijven ze het zo treffend. En gezien alle mensen waar ook ter wereld, alsook alle toekomstige generaties diezelfde menselijke redelijkheid delen, vinden we daarin een basisargument om zorg te dragen voor de levensomstandigheden van al die mensen, waar en wanneer ook ter wereld.

‘Als we ons geen deel van het geheel voelen, zullen we de wereld blijven vervuilen’, stelt Irene van Lippe-Biesterfeld in een interview met Susan Smit.¹⁰ Ik denk dat dat klopt. We hebben dringend behoefte aan ons deel voelen van het grote, levende en bezielde grote geheel. Enerzijds is dat de aarde die we bewonen en waar we door zo veel interacties diep mee verbonden zijn. Anderzijds is dat de gehele kosmos die ons omringt en waar we – ondanks onze relatieve kleinheid - een onmisbaar deel van zijn. Die kosmische verbondenheid weer bewust voelen, lijkt mij de belangrijkste voorwaarde om te komen tot een blijvende houding van respect en zorg voor al-wat-leeft. En die kosmische verbondenheid kan zich alleen ontwikkelen als we er opnieuw van uitgaan dat de hele kosmos bezielde is of bewustzijn in zich draagt. Dan is er niet meer die radicale scheiding tussen ons en de materie die ons omringt, dan bestaan we in essentie uit hetzelfde materiaal, uit bezielde materie. En zoals we zagen zijn de stoïcijnen, als het gaat om het beschouwen van de kosmos als één groot, bezielde geheel, een uitstekende inspiratiebron!

- ¹ Marcus Aurelius, *Persoonlijke Notities*. Ambo, Amsterdam & Kritak, Leuven 1994/1999, Boek IV, 23, blz. 83.
- ² Epictetus, *Encheiridion*. Loeb Classical Library, Cambridge & London 1928/1996, Ench. 8, blz. 491. (eigen vertaling)
- ³ Marcus Aurelius, Boek VII, 9, blz. 117.
- ⁴ Seneca, *Natuurverschijnselen*. Damon, Budel 2009, blz. 24.
- ⁵ Marcus Aurelius, Boek X, 1, blz. 155.
- ⁶ Marcus Aurelius, Boek VII, 47, blz. 123.
- ⁷ Seneca, blz. 22-23.
- ⁸ Marcus Aurelius, Boek IV, 48, blz. 89.
- ⁹ Marcus Aurelius, Boek V, 4, blz. 92.
- ¹⁰ Irene van Lippe-Biesterfeld in Susan Smit, *Wijze vrouwen*. Arena, Amsterdam 2003/2007, blz. 65.